

อาณาจักรสุโขทัยกับมรดกทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยว Sukhothai Kingdom and Cultural Heritage for Tourism

สงกรานต์ กลมสุข*

บทคัดย่อ

สุโขทัย ศรีสัชนาลัย และกำแพงเพชร เป็นเมืองประวัติศาสตร์ที่ปรากฏหลักฐานร่องรอยของอารยธรรมอันรุ่งเรืองในอดีต สะท้อนให้เห็นภาพของอาณาจักรสุโขทัยในความเป็น “รุ่งอรุณ แห่งความสุข” และเป็นรุ่งอรุณของประวัติศาสตร์ชาติไทยเมื่อครั้งเริ่มก่อตั้งบ้านเมืองในฐานะรัฐอิสระจนกลายเป็นรัฐสำคัญของภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ เป็นเวลานานถึงกว่า ๒๐๐ ปี ด้วยความโดดเด่นนี้เองส่งผลให้เมืองสุโขทัย และเมืองบริวารได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาให้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์และได้รับการขึ้นทะเบียนไว้ในบัญชีรายชื่อแหล่งมรดกโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๔

ในบทความเรื่องนี้ได้กล่าวถึงมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้ก่อกำเนิดขึ้นในขณะสมัยสุโขทัยยังเป็น

ราชธานีของไทย ทั้งที่เกิดจากการประดิษฐ์คิดขึ้นเองและการรับเอาวัฒนธรรมจากภายนอกแล้วนำมาปรับประยุกต์ให้เข้ากับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของสุโขทัย เช่น การสร้างโบราณสถานสำคัญต่างๆ ประติมากรรม จิตรกรรม ประเพณี ที่ล้วนแล้วแต่มีคุณค่าต่อสังคมไทยในปัจจุบันทั้งสิ้น อีกทั้งยังส่งผลที่ดีต่อการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมซึ่งจะทำให้นักท่องเที่ยวที่สนใจการท่องเที่ยวประเภทนี้ได้เกิดความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรมและสถานที่ท่องเที่ยวต่าง ๆ ในเมืองสุโขทัยและเมืองบริวารเพิ่มขึ้นด้วย

Abstract

The remains of ancient monuments and art objects at the sites of present day. Sukhothai, SiSatchanalai and Kamphaeng Phet reflect the called “dawn of happiness” period and the dawn of Thai history. From the declaration of independence from the

Khmers and the formation of the first Thai kingdom, until the 13th to 14th centuries when Sukhothai was one of the most important centres in Southeast Asia, spans a period of over two hundred years. Because of its historical

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาอุตสาหกรรมบริการและการท่องเที่ยว มหาวิทยาลัยคริสเตียน

importance, Sukhothai and its associated towns were developed as historical parks and were added to the World Heritage List in 1991.

This article discusses on the cultural heritage that have been establishing while Sukhothai was the capital of Thailand both of the self idea's invention and from the outer Kingdom culture influences. Sukhothai Kingdom received the cultures to be adapted and applied to the social and cultural

compatibility context. Those cultural examples were historical sites, sculptures, paintings and traditions which were the most valuable and positively tourism image to the present society. Further objective of the article is also focus on the important information for tourists who interested in this kind of tourism to read and gain more knowledge and understand about the cultural and heritage attractions in Sukhothai and its associated towns as well.

ประเทศไทยเป็นดินแดนที่มีอารยธรรมมาแต่โบราณ ดังที่ปรากฏเป็นหลักฐานแสดงร่องรอยการอยู่อาศัย เทคโนโลยีการประกอบอาชีพ วิธีการดำรงชีวิต รวมไปถึงแบบแผนประเพณีและความเชื่อต่างๆ ที่มีอยู่อย่างกระจัดกระจายทั่วราชอาณาจักรไทย และเมื่อมีการขุดค้นทางโบราณคดี การศึกษาด้านมานุษยวิทยา (Anthropology) ภาษาศาสตร์ (Ethnolinguistics) ชชาติพันธุ์วิทยา (Ethnology) และการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์วัฒนธรรม (Cultural-History Study) จึงทำให้เกิดองค์ความรู้ต่างๆ มากมายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยในแต่ละยุคสมัย

การรับรู้เรื่องราวแห่งอดีต ความเป็นมาของประวัติศาสตร์และรากเหง้าทางวัฒนธรรมต่างๆ ของประเทศไทยนั้น จึงจำเป็นต้องอาศัยการศึกษาจากหลักฐานในหลากหลายรูปแบบ ทั้งเอกสาร (Document) ศิลาลจารึก (Stone Inscription) ตำนาน (Legend) หลักฐานทางโบราณสถาน (Archeological site) และโบราณวัตถุ (Artifact) ต่างๆ มากมาย ซึ่งเปรียบเสมือนเสาหลัก (Milestone) แห่งการศึกษาประวัติศาสตร์ ทำให้ผู้ศึกษาทราบถึงพัฒนาการของแต่ละยุคสมัยได้อย่างชัดเจนและถูกต้องมากยิ่งขึ้น

ในด้านของความสัมพันธ์ระหว่างประวัติศาสตร์กับการท่องเที่ยวนั้น ผู้เขียนมีความเห็น

ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ คือการศึกษาถึงเรื่องราวในอดีตผ่านร่องรอยของหลักฐานต่างๆ ซึ่งร่องรอยของหลักฐานต่างๆ นั้นเองที่ได้สืบทอดได้กลายมาเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญในเวลาต่อมา ดังนั้นความสัมพันธ์จึงอยู่ตรงประเด็นที่ว่าองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์จะทำให้ให้นักท่องเที่ยวเข้าใจถึงความเป็นมาของสถานที่ต่างๆ ได้อย่างลึกซึ้ง เห็นคุณค่าทางวัฒนธรรม วิถีชีวิต ตลอดจนสามารถวิเคราะห์พฤติกรรมของผู้คนในอดีตที่มีความสัมพันธ์ต่อแหล่งท่องเที่ยวได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล อีกทั้งความรู้ทางประวัติศาสตร์ยังมีส่วนสำคัญที่จะทำให้นักท่องเที่ยวมีจิตสำนึกต่อแหล่งทรัพยากรการท่องเที่ยวจนเกิดความภาคภูมิใจในมรดกของชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาจากเนื้อหาประวัติศาสตร์ศูนย์อำนาจของรัฐหรือประวัติศาสตร์ชาติที่มุ่งเน้นคุณค่าในวีรกรรมของผู้นำซึ่งเป็นแบบอย่างในการสร้างคุณความดีเพื่อส่วนรวมผ่านร่องรอยหลักฐานที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวไม่ว่าจะเป็น อนุสาวรีย์ หรืออนุสรณ์สถานต่างๆ ขณะที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นเรื่องของพัฒนาการชุมชนย่อยในสังคมใหญ่นั้นก็มีส่วนสำคัญต่อการสร้างจิตสำนึกในเชิงดังกล่าวไม่น้อย เนื่องจากสาระทางประวัติศาสตร์จะทำให้ชาวชุมชนท้องถิ่นรู้ที่มาของตนเองผ่านร่องรอยหลักฐานต่างๆ ที่ต่อมาได้กลายมาเป็นแหล่งทรัพยากรการท่องเที่ยวในพื้นที่ได้ดียิ่งขึ้น

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

ในบทความวิชาการฉบับนี้ผู้เขียนมีความตั้งใจที่จะนำเสนอประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัยที่มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับการท่องเที่ยว ผ่านมรดกทางวัฒนธรรมต่างๆ โดยมีจุดประสงค์ให้ผู้อ่านได้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยวในสมัยสุโขทัยมากยิ่งขึ้น และเพื่อหลีกเลี่ยงความสับสนในประวัติศาสตร์

สุโขทัยที่ถกเถียงกันมาอย่างยาวนาน ผู้เขียนจะนำเสนอข้อมูลผ่านมิติทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับมรดกที่สืบทอดมาจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวในปัจจุบัน โดยไม่เน้นการเรียงลำดับเวลาหรือเหตุการณ์ (Time line)

ภาพ ๑ แสดงแผนที่ประเทศไทยสมัยสุโขทัย

ที่มา : http://supawit-tongdee.blogspot.com/2012/03/blog-post_30.html

จากจารึกพ่อขุนรามคำแหง มีข้อความบอกชื่อเมือง
ทั้งสี่ทิศในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ไว้ว่า

ทิศเหนือ มีเมืองแพร่ น่าน พลัว หลวงพระบาง
ทิศตะวันออก มีเมืองสระหลวงสองแคว
ลุมบาจาย สคา เวียงจันทน์ เวียงคำ
ทิศใต้ มีเมืองคนที่ พระบาง แพรก สุวรรณภูมิ
ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช
ทิศตะวันตก มีเมืองฉอด หงสาวดี

เมื่อดูจากชื่อเมืองเหล่านี้พบว่าอาณาเขตของ
แคว้นสุโขทัยกว้างไกลครอบคลุมไปถึงหัวเมืองลาว
หัวเมืองมอญ และปากตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ลงไปจนถึงนครศรีธรรมราช แต่ยังมีนักวิชาการบางท่าน
มีความเห็นว่าแคว้นสุโขทัยน่าจะมีอำนาจเฉพาะใน
บริเวณตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำยม น่าน ปิงและตอน
บนของกลุ่มแม่น้ำป่าสักเท่านั้น โดยพิจารณาจากหลักฐาน
ทางโบราณสถานและโบราณวัตถุตามเมืองเหล่านี้
ซึ่งพบว่ามีรูปแบบของศิลปกรรมของสุโขทัย โดยทาง
เหนือจรดเมืองแพร่ ทิศตะวันออกจรดเมืองสะคำ
ในเขตอีสานตอนเหนือ ทิศใต้จรดเมืองพระบาง
(จังหวัดนครสวรรค์) และทิศตะวันตกจรดเมืองฉอด

(จังหวัดตาก) ซึ่งมีเส้นทางติดต่อกับมอญ (กนกวรรณ
โสภณวัฒน์จิตร, ๒๕๕๔ : ๗๒)

ในศิลาจารึกหลักที่ ๒ จารึกวัดศรีชุม ให้เรื่อง
ราวทางประวัติศาสตร์ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ว่า
พ่อขุน ๒ องค์ คือ พ่อขุนผาเมือง และพ่อขุนบางกลาง
หาว ได้ร่วมกันต่อสู้ขับไล่ขอมสบาดโขลญลำพง
ออกไปจากเมืองสุโขทัยได้สำเร็จ อันแสดงนัยสำคัญว่า
เป็นการปฏิเสธอิทธิพลทั้งทางการเมืองและวัฒนธรรม
แบบขอมที่เคยแพร่หลายอยู่แต่เดิมออกไป เพื่อสร้าง
สรรค์สิ่งใหม่อันเป็นเอกลักษณ์แห่งชนชาติตน คือ
ความเป็นคนสุโขทัยนั่นเอง ภายหลังจากเหตุการณ์
ข้างต้น พ่อขุนบางกลางหาวได้ขึ้นครองราชย์ เณลิม
พระนามว่า “พ่อขุนศรีอินทราทิตย์” ปกครองเมือง
สุโขทัยเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์พระร่วง (กระทรวง
วัฒนธรรม, ๒๕๕๖ : ๒)

ราชวงศ์พระร่วงมีพระมหากษัตริย์ปกครอง
สืบต่อมารวมทั้งสิ้น ๙ พระองค์ เป็นระยะเวลาประมาณ
เกือบ ๒๐๐ ปี (พุทธศักราช ๑๗๙๒ - ๑๙๘๑)
(กรมศิลปากร, ๒๕๔๕ : ๖๙) ดังนี้

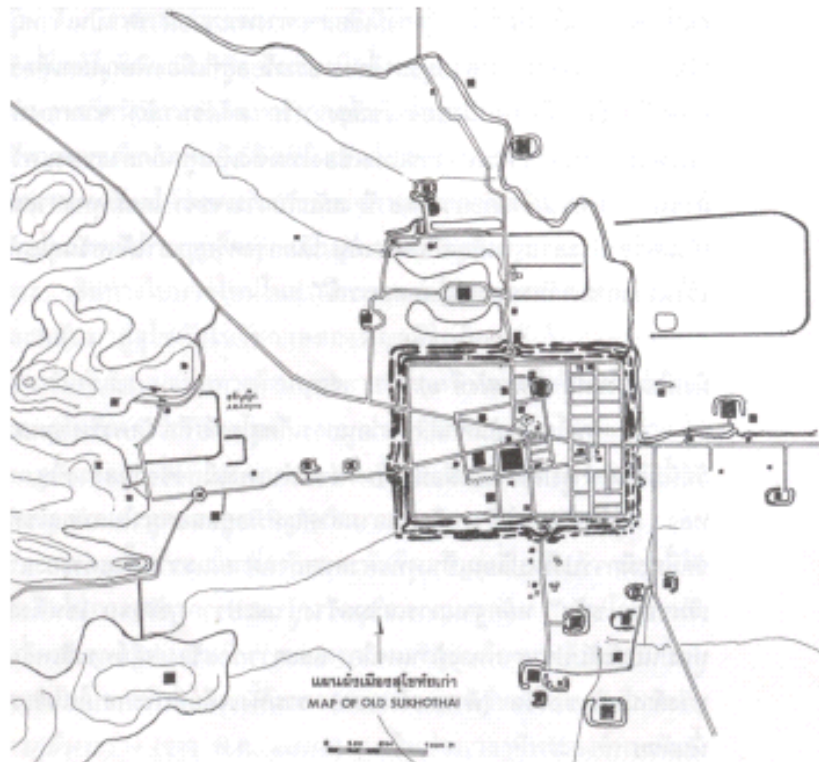
ลำดับกษัตริย์สมัยสุโขทัย		
	ราชวงศ์พ่อขุนศรีนาวนำถุม	ครองศรีสัชนาลัยสุโขทัย (ประมาณ พุทธศักราช ๑๗๖๒ - ๑๗๙๒)
	ราชวงศ์พระร่วง	ปกครองสุโขทัย ระหว่าง ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐
๑.	พ่อขุนศรีอินทราทิตย์	(เสวยราชย์ พุทธศักราช ๑๗๙๒ - ไม่สามารถระบุได้)
๒.	พ่อขุนบานเมือง	(พุทธศักราช ไม่สามารถระบุได้ - ๑๘๒๒)
๓.	พ่อขุนรามคำแหงมหาราช	(พุทธศักราช ๑๘๒๒ - ๑๘๔๑)
๔.	พระยาเลอไทย	(พุทธศักราช ๑๘๔๒ - ไม่สามารถระบุได้)
๕.	พระยาจ๋วนำถุม	(ไม่สามารถระบุได้ - ๑๘๕๐)
๖.	พระมหาธรรมราชาที่ ๑ หรือพระยาเลอไทย	(พุทธศักราช ๑๘๕๐ - ๑๘๖๑)
๗.	พระมหาธรรมราชาที่ ๒	(พุทธศักราช ๑๘๖๑ - ๑๘๘๒)
๘.	พระมหาธรรมราชาที่ ๓ หรือพระยาไสลือไทย	(พุทธศักราช ๑๘๘๓ - ๑๘๖๒)
๙.	พระมหาธรรมราชาที่ ๔ บรมपालมหาธรรมราชา	(พุทธศักราช ๑๘๖๒ - ๑๘๘๑)

ตาราง ๑ แสดงลำดับกษัตริย์สมัยสุโขทัย

ที่มา : http://www.thaiwhic.go.th/heritage_culture.aspx#a7

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

ภาพ ๒ แสดงแผนผังเมืองสุรินทร์

ที่มา : ศิลปะสุรินทร์ โดย รศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๕๕ : ๑

เมืองสุรินทร์ มีผังเมืองเป็นระเบียบแบบแผน รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยสุรินทร์เดิมนั้น กว้างยาว ด้านละ ๖๐๐ เมตร ละมีคูน้ำคันดินกว้างประมาณ ๒๐ เมตรรอบทั้งสี่ด้าน โดยมีวัดพระพายหลวงเป็นศูนย์กลางของชุมชน ต่อมา มีการเพิ่มจำนวนของประชากร จึงได้ย้ายเมืองไปทางทิศใต้ของเมืองเดิมเพื่อตั้งชัยภูมิใหม่ที่เหมาะสมกว่า โดยเมืองสุรินทร์ใหม่นั้นกว้างกว่าเดิมมาก คือมีความกว้าง ๑,๔๐๐ เมตร ยาว ๑,๘๐๐ เมตร มีกำแพงดินและคูน้ำล้อมรอบ ๓ ชั้น คูน้ำแต่ละชั้นกว้าง ๒๐ เมตร ซึ่งนอกจากจะใช้คูน้ำในการป้องกันข้าศึกแล้ว ยังใช้สำหรับการอุปโภคบริโภคภายในเมืองสุรินทร์ด้วย ถือว่าเป็นเมืองที่มีระบบการจัดการน้ำที่ดีมาก โดยมีการชักน้ำมาจากท่านบพระร่วง หรือ

เขื่อนสรีดภงค์ที่อยู่นอกเมืองสุรินทร์ทางตะวันตกเฉียงใต้ และใช้ท่อน้ำดินเผาในการส่งน้ำไปใช้ภายในเมือง และมีการขุดสระน้ำ หรือ “ตระพัง” สำหรับเก็บกักน้ำไว้ใช้ภายในเมืองอีกด้วย (กรมศิลปากร, ๒๕๔๕ : ๖๘)

นอกจากเมืองสุรินทร์แล้ว ในช่วงเวลาเดียวกันทางตอนเหนือของเมืองสุรินทร์ มีเมืองสำคัญอีกหลายเมืองโดยเฉพาะเมืองเชลียง มีวัดชมชื่น วัดเจ้าจันทร์ และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองเชลียงเป็นศูนย์กลางของชุมชน และต่อมาได้ขยายเมืองไปทางตะวันตก คือ เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งสันนิษฐานว่าเมืองทั้งสองคงมีความเจริญขึ้นอันเนื่องมาจากการค้า เมื่อผู้คนมากขึ้นจึงต้องขยายเมืองดังกล่าว จนในที่สุด

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทั้งเมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัย ได้รวมตัวกับเมืองเล็กเมืองน้อยในลุ่มน้ำเดียวกันเกิดเป็นแคว้นสุโขทัย หรือ อาณาจักรสุโขทัย ซึ่งเจริญรุ่งเรืองต่อมาจนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐ (กนกวรรณ โสภณวัฒน์จิตร, ๒๕๕๔ : ๔๗)

ในช่วงที่เมืองสุโขทัยเจริญรุ่งเรือง ได้ก่อให้เกิดงานศิลปะ สถาปัตยกรรม ศิลปจารึก และขนบธรรมเนียมประเพณีที่พบได้ทั้งในเขตเมืองสุโขทัย และเมืองบริวารจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย พระเจดีย์ขนาดเล็กใหญ่รูปทรงต่างๆ เครื่องปั้นดินเผา ซึ่งล้วนแต่บอกถึงความชำนาญและความคิดสร้างสรรค์ในการสร้างมรดกทางวัฒนธรรมอันมีเอกลักษณ์เฉพาะตน ซึ่งได้ผ่านกาลเวลามาให้คนรุ่นหลังได้ชื่นชมและประจักษ์ในคุณค่าแห่งความงามนั้น นอกจากนี้ยังมีการสร้างสรรค์วรรณกรรมชิ้นสำคัญ คือ ไตรภูมิภิกษา และการประดิษฐ์อักษรไทยและภาษาไทย ใช้ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีทางศาสนาที่ยังปฏิบัติมาถึงปัจจุบัน เช่น การนมัสการรอยพระพุทธรูป การบวช การทอดกฐิน และการเทศน์มหาชาติเป็นต้น ซึ่งประเพณีต่างๆ เหล่านี้ก็ได้กลายมาเป็นแบบอย่างให้แก่มุมชนบ้านเมืองในยุคสมัยต่อมา

มรดกทางวัฒนธรรมในสมัยสุโขทัย

มรดกทางวัฒนธรรมของสุโขทัยส่วนใหญ่มักจะเป็นงานศิลปะที่มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา

ภาพ ๓ แสดงภาพจำหลักลายเส้นบนหินชนวน
วัดศรีชุม จ.สุโขทัย
ที่มา : [http://th.wikipedia.org/wiki/วัดศรีชุม_\(จังหวัดสุโขทัย\)](http://th.wikipedia.org/wiki/วัดศรีชุม_(จังหวัดสุโขทัย))

มีทั้งงานจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม โดยได้รับอิทธิพลรูปแบบมาจากอินเดีย ลังกา พม่า เขมร ศรีวิชัยและล้านนา

จิตรกรรม

จิตรกรรมในศิลปะสุโขทัยส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องราวจากพระไตรปิฎก เช่น พุทธประวัติ ชาดก ไตรภูมิ และอื่นๆ โดยนอกจากจะเป็นไปเพื่อการประดับตกแต่งแล้ว ยังได้เล่าเรื่อง และแสดงธรรมบางประการไว้ด้วย นอกเหนือไปจากการให้ความรู้ความเพลิดเพลินแล้ว จิตรกรรมไทยยังได้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นไปของสภาพชีวิตความเป็นอยู่ และคติความเชื่อของคนไทยในยุคสมัยต่างๆ โดยมีทั้งภาพเขียนและลายเส้น เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังในคูหาเจดีย์ด้านทิศตะวันตกของวัดเจติยเจ็ดแถว อุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย จ.สุโขทัย เป็นภาพอดีตพระพุทธรูปเจ้า (กรมศิลปากร, ๒๕๔๕ : ๗๑) มีการวาดลวดลายด้วยสีแดง ขาวและเหลืองเป็นหลัก เป็นภาพที่รับอิทธิพลทางศิลปะมาจากอินเดียและพุกามของพม่า นอกจากนี้นักท่องเที่ยวยังสามารถชมภาพแบบลายเส้นแสดงเรื่องราวชาดกที่จำหลักบนแผ่นหินชนวนในอุโมงค์วัด ศรีชุม อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย อันแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะลังกาอย่างชัดเจนอีกด้วย

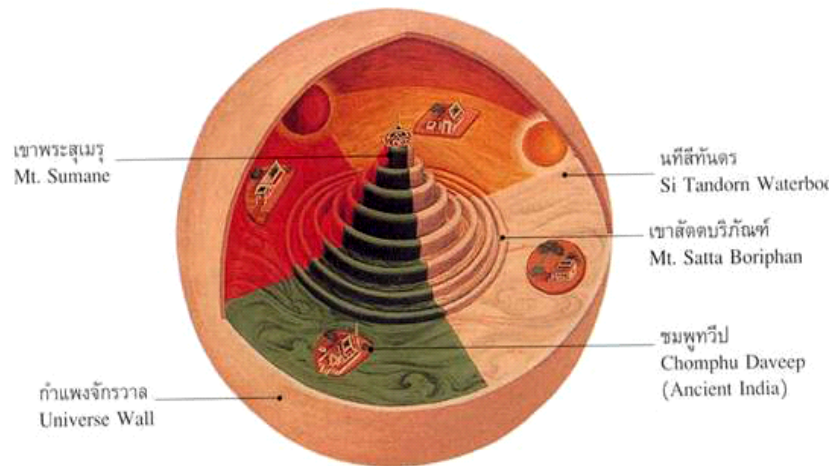

ภาพ ๔ แสดงภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วัดเจติยเจ็ดแถว จ.สุโขทัย
ที่มา : <http://www.info.ru.ac.th/province/Sukhotai/art3.htm>

ไตรภูมิิกถา

ไตรภูมิ ตามความหมายของสารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่มที่ ๑๓ คือ ภาพ ๓ ภาพ อันได้แก่ กามภาพ รูปภาพ และอรุภาพ โดยเป็นการเล่าเรื่องราวของการกำเนิดสัตว์ ยักษ์ มาร มนุษย์

เทวดา พรหม และเรื่องการทำเนติจักรวาลว่ามีที่มาอย่างไร ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาของคนสมัยก่อนในการพยายามอธิบายการสร้างโลก ภูมิศาสตร์ และเรื่องเหนือธรรมชาติอื่นๆ

ภาพ ๔ แสดงการจำลองจักรวาลตามคติไตรภูมิ
ที่มา : <http://triphom.blogspot.com/>

ไตรภูมิิกถา จึงเป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงความรู้ทางปรัชญา ทั้งจริยศาสตร์ อภิปรัชญา และจักรวาลวิทยา รวมทั้งมานุษยวิทยาและรัฐศาสตร์ โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือสอนให้ทำความดีเพื่อไปเกิดในภพภูมิที่ดีขึ้น และเกรงกลัวต่อการทำบาป มิฉะนั้นก็จะตกนรก จึงถือได้ว่า ไตรภูมิิกถา มีความสำคัญต่อความเชื่อของสังคมไทยมาทุกยุคทุกสมัยนับตั้งแต่สุโขทัย อยุธยา รัตนโกสินทร์ และส่งผลต่อวรรณคดีไทยหลายๆ เรื่องที่มีพระพรณนาถึงสิ่งต่างๆ ตามที่ปรากฏในไตรภูมิิกถานี้ เช่น ปาหิมพานต์ สรรพอนดาต นกกรวิก ช้างเอราวัณและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นต้น (กนกวรรณ โสภณวัฒน์วิจิตร, ๒๕๕๔ : ๑๓๘)

ไตรภูมิิกถา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรภูมิพระร่วง โดยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงได้สันนิษฐานว่า พระยาสิทธิไทย น่าจะเป็นผู้แต่ง เพราะ

มีศัพท์เก่าๆ และมีศัพท์หลายคำที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย รวมถึงการใช้โวหารเก่ากว่าหนังสือเรื่องใดๆ ในภาษาไทยนอกจากศิลาจารึก จึงเชื่อว่า ไตรภูมิพระร่วงฉบับเดิมคงแต่งขึ้นในสมัยสุโขทัย แต่มีการคัดลอกสืบกันมาหลายชั้นตอนและหลายช่วงเวลา จึงทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนได้ เป็นเหตุให้มีนักวิชาการบางท่านตั้งข้อสงสัยว่า แท้จริงแล้ว ไตรภูมิิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง นั้นอาจจะไม่ได้แต่งขึ้นในสมัยสุโขทัยก็เป็นได้

พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย

พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย นับว่าเป็นประติมากรรมที่มีรูปแบบที่สวยงามเป็นพิเศษ ความงามอย่างลงตัวของพระพุทธรูปสุโขทัยเป็นผลของการพัฒนาทางศิลปะที่สั่งสมมาจากความเชื่อชาวนาในฝีมือและการสร้างสรรค์ของช่าง รวมถึงการสนับสนุนการสร้างศิลปวัตถุของผู้ปกครองในสมัยนั้นด้วย

พระพุทธรูปสุโขทัยอาจแบ่งได้ เป็น ๔ หมวดด้วยกันคือ **หมวดใหญ่** **หมวดกำแพงเพชร** **หมวดพระพุทธรชินราช** **หมวดเบ็ดเตล็ดหรือหมวดวัดตะกวน**

๑. หมวดใหญ่ มีอยู่ทั่วไปเป็นลักษณะศิลปะสุโขทัยโดยเฉพาะ มีลักษณะคือ พระรัศมีเป็นเปลว ขมวดพระเกศาเล็ก พระพักตร์รูปไข่ พระขนงโค้ง พระนาสิกงุ้ม (ตามแบบลักษณะมหาบุรุษจากอินเดีย พระโอษฐ์อมยิ้มเล็กน้อย พระอังสาใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก ครองจีวรห่มเฉียง ชาวจิรวาลงมาถึงพระนาภี

ปลายเป็นเขี้ยวตะขาบ ชอบทำปางมาวิชัย ประทับขัดสมาธิราบ ฐานเป็นหน้ากระดานเกลี้ยง ปัจจุบันนักท่องเที่ยวสามารถเยี่ยมชมพระพุทธรูปหมวดนี้ได้ตามวัดต่าง ๆ ในอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย อุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร รวมถึงพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสวรรคตวนายก และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกำแพงเพชร อีกด้วย

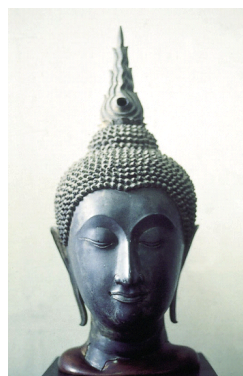

ภาพ ๖ แสดงพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยหมวดใหญ่ : พระอจนะ วัดศรีชุม จ.สุโขทัย

ที่มา : http://www.lib.nu.ac.th/pulinet4/paper/images/s_praeadjana.jpg

๒. หมวดกำแพงเพชร มีลักษณะพระพักตร์ตอนบนกว้าง พระหนุเหลี่ยม อยู่มาก โดยพระพุทธรูปในหมวดนี้มีการค้นพบได้น้อย แต่นักท่องเที่ยว

ยังสามารถเยี่ยมชมได้ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกำแพงเพชร และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย

ภาพ ๗ แสดงพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยหมวดกำแพงเพชร

ที่มา : http://dc96.4shared.com/doc/BEt4fmOa/preview_html_35deea84.jpg

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

๓. **หมวดพุทธชินราช** พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระองค์ค่อนข้างอวบอ้วน นิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่มีปลายเสมอกัน มีลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ หมวดนี้เชื่อกันว่าคงเริ่มสร้างครั้งแผ่นดินพระเจ้าลิไท ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือหลังกว่านั้น

ภาพ ๘ แสดงพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยหมวดพุทธชินราช : พระพุทธชินราช
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จ.พิษณุโลก
ที่มา : <http://www.hamanan.com/tour/phitsanulok/watyai/praputthachinnarach.jpg>

๔. **หมวดเบ็ตเตล็ด** หมวดเบ็ตเตล็ดหรือหมวดวัดตะกวน หมวดนี้เป็นหมวดพระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่มีศิลปะแบบเชียงแสนและลังกาเข้ามาปะปนอยู่มาก บางองค์มีลักษณะชายสังฆาฏิหรือจีวรสั้น พระนลาฏแคบ แต่องค์พระและฐานมักเป็นแบบสุโขทัยที่เรียกว่าแบบวัดตะกวนนั้น เพราะได้พบพระพุทธรูปแบบสุโขทัยและแบบแปลกๆ เหล่านี้ที่วัดตะกวนใน

เมืองสุโขทัยเป็นครั้งแรก พระพุทธรูปแบบนี้บางองค์อาจเป็นพระพุทธรูปรุ่นแรกของศิลปะแบบสุโขทัยก็ได้ ทั้งนี้ถ้าเราเชื่อว่าศิลปะเชียงแสนรุ่นแรกเกิดขึ้นก่อนศิลปะสุโขทัย บรรดาพระพุทธรูปปูนปั้นที่ค้นพบ ณ เจดีย์ทางทิศตะวันออกและในพระปรางค์วัดพระพายหลวงเป็นวัดเก่าในสมัยสุโขทัยก็ดูจะเป็นลักษณะแบบนี้ทั้งสิ้น

ภาพ ๙ แสดงพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยหมวดเบ็ตเตล็ด (หมวดวันตะกวน)
ที่มา : <http://www.reurnthai.com/index.php?topic=4370.0>

นอกจากนี้ ยังมี “พระสี่อิริยาบถ” ซึ่งเป็นงานศิลปกรรมที่พบมากในศิลปะแบบสุโขทัย เช่น วัดพระเชตุพน จ.สุโขทัย วัดพระสี่อิริยาบถ จ.กำแพงเพชร โดยจะทำเป็นอาคารที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม แกนกลางทึบ ในแต่ละด้านประดิษฐานพระพุทธรูปในอิริยาบถที่ต่างกันไปคือ ยืน หรือ ปางประทานอภัย (ทิศตะวันตก) เดิน หรือ ปางลีลา (ทิศตะวันออก) นั่ง หรือ ปางมารวิชัย(ทิศใต้) และ

นอน หรือ ปางไสยาสน์(ทิศเหนือ) ซึ่งคติในการทำพระพุทธรูปสี่อิริยาบถนี้มาจากพระไตรปิฎกเกี่ยวกับพุทธกิจของพระพุทธเจ้าในแต่ละวัน ในฐานะที่พระองค์เป็นมนุษย์ที่ทรงปฏิบัติกิจอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งวันย่อมต้องทรงพักผ่อนพระวรกายให้คลายจากความเมื่อยล้า ดังนั้นการยืน เดิน นั่ง และนอนจึงเป็นอิริยาบถทั้งสี่ในการพักผ่อนของพระองค์

ภาพ ๑๐ แสดงพระสี่อิริยาบถ (ประทับยืน) อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร
ที่มา : <http://www.h2th.com/articles/42079701/วัดพระสี่อิริยาบถ%20จ.กำแพงเพชร.html>

สถาปัตยกรรม

มรดกทางวัฒนธรรมของอาณาจักรสุโขทัยนั้น นอกจากพระพุทธรูปที่ได้ชื่อว่างดงามที่สุดแล้ว ก็ยังมีอีกหนึ่งมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่าเช่นกัน นั่นก็คือ สถาปัตยกรรมการสร้างวัดและเจดีย์ โดยส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลการก่อสร้างมาจากอินเดีย และพัฒนาปรับปรุงให้เข้ากับท้องถิ่นจนเกิดเป็นสถาปัตยกรรมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว

สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย จำแนกได้ตามลักษณะรูปทรงดังนี้

๑. สถาปัตยกรรมเจดีย์ทรงดอกบัวตูม

พระเจดีย์แบบนี้มียอดเป็นรูปดอกบัวตูม หรือเรียกกันว่า ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือทรงหนามฟ้า ตั้งอยู่

เหนือเรือนธาตุสี่เหลี่ยมย่อไม้ยี่สิบ มีรูปทรงสูงเด่นสง่างาม ฐานชั้นล่างมีแผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนลดหลั่นกัน ๓ หรือ ๔ ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นฐานแฉ่นฟ้าซ้อนกันค่อนข้างสูงรองรับเรือนธาตุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเจดีย์ประธานวัดมหาธาตุ อำเภอเมืองสุโขทัย เจดีย์ประธานทรงดอกบัวตูมวัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีษะเกษ นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ศิลปะ ยกย่องว่า พระเจดีย์ทรงบัวตูม เป็นสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัยแท้ที่ศิลปินสุโขทัยคิดแบบอย่างของตนเองขึ้น พระเจดีย์แบบนี้นิยมสร้างไว้ตามเมืองต่างๆ ในสมัยสุโขทัยเท่านั้น โดยไม่มีการสร้างต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเลย

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

ภาพ ๑๑ เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ วัดมหาธาตุ จ.สุโขทัย

<http://www.finearts.go.th/node/357>

ภาพ ๑๒ เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ วัดเจดีย์เจ็ดแถว จ.สุโขทัย

http://www.thaigoodview.com/files/u31723/DSC_1728.jpg

๒. สถาปัตยกรรมทรงระฆังหรือดอกบัวคว่ำ

มักเรียกกันโดยทั่วไปว่า แบบลังกา ตามทฤษฎีเดิมเชื่อว่าได้รับอิทธิพลมาจากลังกาโดยตรง แต่ถ้าวิจารณาในแง่ของแบบอย่างศิลปะแล้ว จะเห็นว่าอิทธิพลทางศิลปะของลังกามีไม่มากนัก เพราะมิได้ลอกเลียนมาจากลังกาโดยตรง แต่เป็นแบบที่ศิลปินสุโขทัยประดิษฐ์ขึ้นจากการผสมผสานแต่งเติมจนมีสัดส่วนกลมกลืน และมีรูปทรงสูงสวยงาม เช่น การประดิษฐ์ฐานสูงซ้อนกัน

หลายชั้น การประดิษฐ์บัวปากระฆัง การทำรูปทรงระฆังให้พองออกในตอนบนและคอดในส่วนที่เป็นปากระฆัง เจดีย์บางองค์มีการจัดชั้นประดิษฐ์ฐานพระพุทธรูปทั้ง 4 ทิศ เช่น เจดีย์วัดนางพญา เจดีย์วัดเขาสุวรรณคีรี เจดีย์วัดชมชื่น อำเภอศรีสัชนาลัย เจดีย์วัดสระศรี เจดีย์วัดต้นจันทร์ และเจดีย์วัดเขาพระบาทน้อย อำเภอเมืองสุโขทัย เป็นต้น

ภาพ ๑๓ เจดีย์ทรงระฆัง วัดนางพญา จ.สุโขทัย

[http://th.wikipedia.org/wiki/วัดนางพญา_\(สุโขทัย\)](http://th.wikipedia.org/wiki/วัดนางพญา_(สุโขทัย))

ภาพ ๑๔ เจดีย์ทรงระฆัง วัดสระศรี จ.สุโขทัย

<http://www.panoramio.com/photo/61050825?tag=วัดสระศรี>

๓. สถาปัตยกรรมทรงพระปรางค์ พระปรางค์ของไทยโดยทั่วไปมีลักษณะรูปทรงคล้ายขอมและอินเดียผสมผสานกัน แต่มีได้ลอกเลียนแบบมาโดยตรง พระปรางค์ในสมัยสุโขทัยแม้จะมีอยู่เพียงไม่กี่องค์ก็ตาม แต่ล้วนเป็นฝีมือช่างไทยก่อสร้างขึ้นตามแบบ

อย่างขอม พระปรางค์เท่าที่ปรากฏอยู่มี พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระปรางค์วัดเจ้าจันทร์ ในอำเภอศรีษะนาถาย พระปรางค์วัดศรีสวาย พระปรางค์วัดพระพายหลวง ในอำเภอเมืองสุโขทัย จังหวัดสุโขทัย

ภาพ ๑๕ เจดีย์ทรงพระปรางค์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุสุโขทัย
ที่มา : http://www.thaiwhic.go.th/article4_4.aspx

ภาพ ๑๖ เจดีย์ทรงพระปรางค์
วัดพระพายหลวง จ.สุโขทัย
ที่มา : www.sujitwongthes.com/suvarnabhumi/2012/11/16112555/

๔. สถาปัตยกรรมทรงเจดีย์บุษบก หรือเจดีย์วิมาน แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม ยอดมุมไม้ยี่สิบและยอดมุมไม้สิบสองเรือนธาตุมีซุ้มพระพุทธรูปทั้ง ๔ ทิศ ส่วนยอดทำเป็นชั้นๆ ซ้อนกันถึง ๙ ชั้น และยอดบน

สุดเป็นยอดแหลม เจดีย์แบบนี้พบอยู่สามถึงสี่องค์ เช่น วัดชนะสงคราม วัดตระพังเงิน วัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีษะนาถาย อยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์และมีขนาดใหญ่

ภาพ ๑๗ เจดีย์ทรงบุษบก วัดตระพังเงิน จ.สุโขทัย
ที่มา : <http://www.thaiphotosite.com/central-thailand/615--central39.html>

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

๕. สถาปัตยกรรมทรงจอมแห ส่วนฐานทำเป็นกลีบดอกบัว ๓ ชั้น ชั้นที่ ๓ ทำเป็นซุ้มคูหาสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปทั้งสี่ทิศ เรือนพระเจดีย์ทำเป็นรูประฆังครอบปากผายออกเป็นแบบระฆัง ๘ เหลี่ยม แต่ตอนที่เป็นตัวระฆังไม่กลมอวบอ้วนเหมือนอย่างเจดีย์ทรงระฆังครอบ คือ ทำเป็นอย่างระฆังมีกลีบยาวเป็นลอนเรียงกันเป็นกลีบๆ รอบองค์พระเจดีย์ นับได้ ๒๘ กลีบ จากลักษณะของรูประฆังเจดีย์ที่คล้ายกับร่างแหที่แขวนตากแดดแขวนไว้กับเสากระโดง จึงเรียกกันว่า เจดีย์จอมแห พบเพียงแห่งเดียวบนเนินเขาวัดพระบาทน้อย อำเภอเมืองสุโขทัย เท่านั้น

๖. สถาปัตยกรรมทรงปราสาท เป็นเจดีย์แบบหลายยอด นักโบราณคดีเชื่อกันว่าได้รับอิทธิพลแบบอย่างจากเจดีย์วัดมหาธาตุเมืองไชยา และเจดีย์วัดมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช ลักษณะโดยทั่วไป

มีฐานสี่เหลี่ยมสูง เรือนธาตุเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ประกอบด้วยซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปปางประทับยืนทั้ง ๔ ทิศ แต่ละซุ้มนิยมจัดเสาแบนและหน้าบันซ้อนกันสองชั้น ลวดลายประดับซุ้มประดิษฐานเป็นรูปใบไม้หรือขนนกยาวๆ เรียงลดหลั่นกันซุ้มละ ๗ อัน เหนือเรือนธาตุทำเป็นฐาน ๘ เหลี่ยม ตรงส่วนที่เป็นบัวปากระฆังนิยมทำเป็น “บัวกลุ่ม” องค์ระฆังตอนบนพองออกมากกว่าส่วนที่เป็นปากระฆัง มีลาย “รัดอก” หรือ “รัดเอว” คาดเป็นเครื่องประดับ ไม่มีบัลลังก์เหนือองค์ระฆังทำเป็นบัวกลุ่มอีกสองชั้นก่อนที่จะถึงปลียอด ตามมุมเจดีย์ทั้งสี่มีการประดิษฐานเจดีย์บริวารสี่เหลี่ยมขนาดเล็ก เช่น เจดีย์บริวารที่วัดมหาธาตุ อำเภอเมืองสุโขทัย และเจดีย์รายที่วัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีสัชนาลัย

ภาพ ๑๘ เจดีย์ทรงจอมแห วัดเขาพระบาทน้อย จ.สุโขทัย
ที่มา : www.comingthailand.com/sukhothai/wat-khaophrabatnoi.html

ภาพ ๑๙ เจดีย์รายทรงปราสาท วัดมหาธาตุ จ.สุโขทัย
ที่มา : <http://www.finearts.go.th/node/357>

ประเพณี

ในสมัยสุโขทัยนั้นมีการวางรากฐานขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายสู่สามัญชน ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัดจำนวนมาก ซึ่งเป็นสถานที่ศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาที่ยังคงตกทอดมาถึงปัจจุบัน เช่น ประเพณีการบวช การเทศน์มหาชาติ หรือการทอดกฐิน

โดยประเพณีดังกล่าวนี้ พบว่ามีในจารึกสุโขทัย เช่น จารึกวัดศรีชุม กล่าวถึง "กลอยสดับพระมหาชาติแล้ว" จารึกนครชุม มีคำว่า "พระมหาชาติ" และ "สวดแล" ซึ่งคำว่า สวดแล สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบวิธีการสวดมหาชาติ (กนกวรรณ โสภณวัฒน์วิจิตร, ๒๕๔๕ : ๑๕๓)

ตัวอักษรไทย

การริเริ่มจารึกตัวอักษรไทย หรือลายสือไทย ในหลักศิลา สมัยพ่อขุนรามคำแหงนั้น มีปรากฏในจารึกพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ ๑ ในปี พ.ศ.๑๘๒๖ และถือกันว่าเป็นศิลาจารึกแรกที่ใช้อักษรไทย และภาษาไทย ในการสลัก ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของสังคมลายลักษณ์ ที่เน้นการใช้อักษรภาษาไทยเป็นภาษากลางในการสื่อสารระหว่างชุมชนต่อชุมชน ชุมชนต่อรัฐ และรัฐต่อรัฐ จึงทำให้อักษรไทยเปรียบเสมือนสายใยแห่งวัฒนธรรม และยกระดับความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมของ ผู้คนให้มีระดับเท่ากัน

แม้จะยังมีการถกเถียงกันในหมู่นักวิชาการว่า จารึกพ่อขุนรามคำแหง (ศิลาจารึกหลักที่ ๑) อาจจะไม่ใช่ต้นกำเนิดของภาษาไทย และพ่อขุนรามคำแหงอาจไม่ใช่ผู้ประดิษฐ์ภาษาไทยขึ้น แต่อาจจะเป็นการดัดแปลงมาจากอักษรต้นตระกูลอื่นที่มีลักษณะใกล้เคียงกันแล้วนำมาปรับปรุงต่ออีกที เช่น อาจารย์พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ได้ให้เหตุผลว่า ตัวอักษรคือ สิ่งที่เป็นวิวัฒนาการ ซึ่งยากต่อการเสาะหาต้นกำเนิดของวิวัฒนาการ จึงไม่เห็นด้วยว่าจะมีการประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นมาใหม่โดยใช้เวลาเพียงไม่นานนัก หรืออาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงความคิดเห็นว่า ตัวอักษรและอักษรวิธีเป็นระบบสัญลักษณ์ที่ซับซ้อนมาก และต้องอาศัยระยะเวลาอันยาวนานหลายชั่วคนในการพัฒนา กว่าจะเป็นระบบสัญลักษณ์อันเดียวกันได้ อีกทั้งการคิดสร้างระบบสัญลักษณ์ที่ซับซ้อนทั้งระบบทั้งที่ในช่วงเวลานั้นก็มีตัวอักษรหลากหลายชนิด เช่น ตัวมอญ ตัวขอม ตัวปัลลวะ ฯลฯ ใช้กันอยู่ ดังนั้นจึงเป็นกรณี ที่พิเศษมากหากจะมีการประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นมาใหม่ โดยบุคคลเพียงคนเดียว (กนกวรรณ โสภณวัฒน์วิจิตร, ๒๕๕๕ : ๑๕๖)

แต่อย่างไรก็ตาม อักษรไทยถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่ามากที่สุดอย่างหนึ่งของคนไทย แม้จะยังมีข้อถกเถียงกัน แต่การมีอักษรไทย ภาษาไทย นับว่าเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งต่อ พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของคนไทย ปัจจุบัน

หลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ ที่เชื่อว่าถูกประดิษฐ์ขึ้นใน สมัยสุโขทัย ได้ถูกเก็บรักษาไว้ ณ พระที่นั่ง ศิวโมกษพิมาน ในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) หรือพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร นั้นเอง

เครื่องสังคโลก

เครื่องสังคโลก นับเป็นภูมิปัญญาของชาวสุโขทัย และได้กลายมาเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน ในสารานุกรมสุโขทัยศึกษา ได้ให้คำอธิบายว่า สังคโลก เป็นชื่อของเครื่องปั้นดินเผาชนิดหนึ่ง มีลักษณะเด่นคือ เป็นเครื่องปั้นดินเผาเคลือบเนื้อละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนิดเนื้อแตกรานเป็นลายงาสีเขียวไข่กา มีแหล่งผลิตอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำยม น่าน และมีเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัยเป็นศูนย์กลางการผลิตที่สำคัญ หลักฐานที่สนับสนุนสมมติฐานที่ว่า เครื่องสังคโลก มีมาตั้งแต่สุโขทัย นั้น ได้แก่แหล่งโบราณคดีวัดชมชื่น เมืองเซียง จ.สุโขทัย ซึ่งมีการขุดค้นพบเครื่องปั้นดินเผาสมัยทวารวดี เครื่องปั้นดินเผาหลายเชือกทาบ และเครื่องปั้นดินเผาเนื้อแกร่งที่ได้ รับอิทธิพลการผลิตมาจากขอมสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เรียกรวมนๆ ว่า “เครื่องถ้วยเซียง” ซึ่งการพบหลักฐานดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าเมืองเซียงมีพื้นฐานการผลิตเครื่องปั้นดินเผาอย่างง่าย ๆ มาตั้งแต่เกิดอาณาจักรสุโขทัย และสั่งสมพัฒนาฝีมือ รวมถึงวิธีการผลิตให้ซับซ้อนยิ่งขึ้นจนเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่มีชื่อว่า “สังคโลก” และมีชื่อเสียงโด่งดังจนกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ นอกจากนี้ยังมีแหล่งโบราณคดีอื่นๆ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเกาะน้อย และบ้านป่ายาง ที่นักท่องเที่ยวสามารถเยี่ยมชมกลุ่มเตาเผาเครื่องเครื่องสังคโลกในสมัยสุโขทัยได้อีกด้วย

มรดกโลก

ปัจจุบันเมืองสุโขทัย ศรีสัชชนาลัย และกำแพงเพชร เป็นเมืองโบราณที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานของอารยธรรมอันรุ่งเรืองในอดีต สะท้อนให้เห็นภาพ

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

ของอาณาจักรสุโขทัยในความเป็น “รุ่งอรุณแห่งความสุข” เป็นต้นกำเนิดของประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ได้พัฒนาเป็นรัฐสำคัญของภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐ เป็นเวลานานประมาณร่วม ๒๐๐ ปี โดยกรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานทั้ง ๓ แห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๘ และได้รับการคุ้มครองตามประกาศราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๙๒ ตอนที่ ๑๑๒ ลงวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ โครงการฟื้นฟูอุทยานแห่งนี้ก็ได้รับการอนุมัติ และเปิดอย่างเป็นทางการในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ ต่อมาในวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ จากการประชุมคณะกรรมการมรดกโลกหรือ UNESCO สมัยสามัญครั้งที่ ๑๕ ที่เมืองคาร์เทจ ประเทศตูนิเซีย ได้ประกาศให้อุทยานแห่งนี้เป็นแหล่งมรดกโลกร่วมกับอุทยานประวัติศาสตร์ที่กำแพงเพชรและศรีสัชนาลัยภายใต้ชื่อว่า “เมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร” (Historic Town of Sukhothai and Associated Historic Towns) โดยมีคุณสมบัติการเป็นมรดกโลกตรงตามหลักเกณฑ์ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๓ ดังนี้

๑) เป็นตัวแทนในการแสดงผลงานชิ้นเอกที่จัดทำขึ้นด้วยการสร้างสรรค์อันชาญฉลาดของมนุษย์ (represents a masterpiece of human creative genius)

๒) เป็นสิ่งที่ยืนยันถึงหลักฐานของวัฒนธรรมหรืออารยธรรมที่ปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบันหรือว่าที่สาบสูญไปแล้ว (bears a unique or exceptional testimony to a cultural tradition or to a civilization which is living or which has disappeared)

โบราณสถานและโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ในเมืองประวัติศาสตร์ทั้ง ๓ เมืองนี้ แสดงให้เห็นถึงผลงานสร้างสรรค์อันล้ำเลิศของมนุษย์ ความงดงามอลังการของสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมสุโขทัย เป็นต้นแบบที่ส่งอิทธิพลให้ศิลปกรรมไทยในระยะต่อมาได้ถือเป็นแบบอย่าง โดยในที่นี้ผู้เขียนจะยกตัวอย่างของโบราณสถานที่สำคัญเพียงบางแห่งเท่านั้น

ในปัจจุบันมรดกทางวัฒนธรรมดังที่กล่าวไปแล้วทั้งหมดข้างต้นได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของประเทศ โดยมีลักษณะการใช้พื้นที่ทั้งส่วนที่เป็นโบราณสถานที่ได้รับการดูแลทั้งจากหน่วยงานของรัฐบาลและเอกชน และพื้นที่ข้างเคียงซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนท้องถิ่น โดยมีการกำหนดและจัดสรรการใช้ประโยชน์ของพื้นที่อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ในส่วนของการท่องเที่ยว จะต้องเป็นการท่องเที่ยวที่เน้นการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมอย่างมีความรับผิดชอบ กล่าวคือจะต้องมีการจัดการที่ดีควบคู่กันระหว่างคนในท้องถิ่นและผู้มาเยือน มีการวางแผนการท่องเที่ยวในแหล่งที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมอย่างเป็นรูปแบบที่เหมาะสม เช่น

๑. เสริมสร้างความเข้าใจของการท่องเที่ยวอย่างมีความรับผิดชอบให้กับชุมชนและนักท่องเที่ยว ตลอดจนและเปลี่ยนความรู้ ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่เพื่อให้เกิดความรู้ลึกซึ้งและวางแผนในทรัพยากรการท่องเที่ยว

๒. มีการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ ในการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมและประเพณี เพื่อเป็นการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมนั้นๆ

๓. ส่งเสริมองค์กรหรือชุมชนที่มีแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยว ให้มีกระบวนการเรียนรู้และการจัดนำเที่ยวอย่างเป็นระบบ และมีรูปแบบที่หลากหลาย

๔. เน้นการท่องเที่ยวเฉพาะจุดที่สำคัญและน่าสนใจ เพื่อไม่ให้แหล่งมรดกทางวัฒนธรรมอื่นๆ ในชุมชนถูกรบกวนหรือถูกทำลายโดยผู้มาเยือน

๕. พัฒนาการท่องเที่ยวให้เชื่อมโยงกันระหว่างอุทยานประวัติศาสตร์กับชุมโดยรอบ ให้เอื้อประโยชน์และพึ่งพากันเป็นการสร้างองค์ความรู้และประสบการณ์ให้กับคนในชุมชนและนักท่องเที่ยวให้รับรู้ถึงคุณค่าและเห็นความสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรมช่วยกันอนุรักษ์สืบสานให้คงอยู่และพัฒนาต่อไป

ดังนั้นคนไทยในฐานะเจ้าของมรดกทางวัฒนธรรม จึงต้องช่วยกันปกป้อง ดูแลและรักษาอีกทั้งยังต้องสร้างความเข้าใจแก่นักท่องเที่ยว ให้ตระหนักในคุณค่าของมรดกทางวัฒนธรรม และช่วยกันดูแลรักษาให้เป็นมรดกที่ทรงคุณค่าตกทอดไปสู่รุ่น

รุ่นหลังสืบไป เพื่อให้ผู้มาเยือนได้เกิดความรู้สึกประทับใจ เพื่อให้คนในชุมชนได้ภาคภูมิใจแห่งความเป็นเจ้าของมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่านี้ และให้สมกับสมญานามที่ว่า “สุโขทัย รุ่งอรุณแห่งความสุข”

บรรณานุกรม

- กนกวรรณ โสภณพัฒน์วิจิตร. (๒๕๕๕). *ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย*. กรุงเทพฯ : สารคดี.
- กรมศิลปากร สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. (๒๕๕๕). *นำชม ห้องจัดแสดงประวัติศาสตร์ชาติไทย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- กรมศิลปากร. (๒๕๕๘). *อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย*. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.finearts.go.th/node/357>.
- กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานจังหวัดสุโขทัย. (๒๕๕๖). *จังหวัดสุโขทัย*. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก http://www.sukhothai.go.th/tour/tour_01.htm.
- คณะกรรมการจัดทำสารานุกรมสุโขทัยศึกษา โครงการศูนย์สุโขทัยศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. (๒๕๓๙). *สารานุกรมสุโขทัยศึกษา เล่ม ๑*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, สุภาภรณ์ จรัสไพฑูรย์. (๒๕๒๖). *การค้าสังคมโลก รายงานการสัมมนาวิเคราะห์เรือโบราณที่ค้นพบในอ่าวไทย*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- โชติ กัลป์ยานมิตร. (๒๕๔๘). *พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวเนื่อง*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ประภัสสร ชูวิเชียร. (๒๕๕๕). *เมืองสุโขทัย มีผู้คนอยู่มาแล้วก่อนสมัยสุโขทัย*. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก www.sujitwongthes.com/suvarnabhumi/2012/11/16112555/
- ท่องเที่ยวจังหวัดกำแพงเพชรทางตอนเหนือ. (๒๕๕๖). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.thailandsworld.com/th/sukhothai/kamphaeng-phet/north-kamphaeng-phet/index.cfm>.
- ธิดา สารยา. (๒๕๔๕). *ต้นประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ธิดา สารยา และคณะ. (๒๕๔๐). *พลิกประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย*. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ประเสริฐ ณ นคร. (๒๕๔๗). *การอธิบายศิลาจารึกสมัยสุโขทัย*. นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- พรพรรณ จันทโรนานนท์, รศ. (๒๕๔๗). *ศิลปะวิจิตร*. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (๒๕๔๕). *ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา*. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๓๓). *สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒๒*. กรุงเทพฯ : ไทพิมพ์การพิมพ์.

วารสารมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน) ๒๕๕๗

- รุ่งอรุณแห่งความสุข. (๒๕๕๒). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://symposium74.wordpress.com/2009/11/06/รุ่งอรุณแห่งความสุข/>.
- รุ่งอรุณแห่งความสุข สู่ชัยเมืองมรดกโลก. (๒๕๕๖). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://pantip.com/topic/30650056>.
- วางแผน นิยมฤทธิ์. (๒๕๕๔). บทสวดธรรมจักรเกี่ยวข้องกับไตรภูมิอย่างไร. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://triphom.blogspot.com/>.
- วัดนางพญา ศรีสังฆาลัย. (๒๕๕๓). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.panoramio.com/photo/32894620>.
- วัดพระสี่อิริยาบถ อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร. (๒๕๕๓). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.panoramio.com/photo/34544296>.
- _____. (๒๕๕๕). “เจดีย์” บุญเขตอันเี่ยม (ตอน มิติทางสถาปัตยกรรม). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.bloggang.com/viewblog.php?id=tilltomorrow&date=04-02-012&group=2&gblog=45>
- _____. (๒๕๕๕). จังหวัดสุโขทัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://student.nu.ac.th/oxcageton/new-page/new-page.html>.
- _____. (๒๕๕๕). วัดสระศรี จ.สุโขทัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.panoramio.com/photo/61050825?tag=วัดสระศรี>
- วาทิน ศานต์สันติ. (๒๕๕๕). ประวัติศาสตร์ศิลปะสุโขทัย : ประติมากรรมสุโขทัยโดยสังเขป. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.gotoknow.org/posts/486337>.
- _____. (๒๕๕๕). โบราณสถานวัดตระพังเงิน อุทยานประวัติศาสตร์จังหวัดสุโขทัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.thaiphotosite.com/central-thailand/615-central39.html>
- _____. (๒๕๕๕). ประวัติศาสตร์ศิลปะสุโขทัย : พระพุทธรูปสุโขทัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.gotoknow.org/posts/486339>.
- _____. (๒๕๕๕). ลำดับราชธานีของไทย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก http://supawit-tongdee.blogspot.com/2012/03/blog-post_30.html
- _____. (๒๕๕๖). พระอจนะ (ภาพ). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก http://www.lib.nu.ac.th/pulinet4/paper/images/s_praeadjana.jpg
- _____. (๒๕๕๖). พระพุทธรูปชินราช (ภาพ). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.hamanan.com/tour/phitsanulok/watyai/praputthachinnarach.jpg>
- _____. (๒๕๕๗). วัดพระสี่อิริยาบถ จ.กำแพงเพชร. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.h2th.com/articles/42079701/วัดพระสี่อิริยาบถ%20จ.กำแพงเพชร.html>
- _____. (๒๕๕๗). วัดเจดีย์แก้ว จ.สุโขทัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก www.thaigoodview.com/files/u31723/DSC_1728.jpg
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศ.ดร. (๒๕๔๘). ศิลปะสุโขทัย : บทวิเคราะห์หลักฐานโบราณคดี จารึกและศิลปกรรม. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- ศิลปวัฒนธรรม. (๒๕๕๕). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.reurnthai.com/index.php?topic=4370.0>
- ศิลปะแบบสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐). (๒๕๕๖). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://dc96.4shared.com/doc/BEt4fmOa/preview.html>.
- ศูนย์ข้อมูลมรดกโลก กระทรวงวัฒนธรรม. (๒๕๕๓). เมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก www.thaiwhic.go.th/download/sukhothai_thai.pdf.
- ศูนย์ข้อมูลมรดกโลก กระทรวงวัฒนธรรม. (๒๕๕๓). เมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก http://www.thaiwhic.go.th/heritage_culture.aspx.
- ศูนย์ข้อมูลมรดกโลก กระทรวงวัฒนธรรม. (๒๕๕๓). เมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก http://www.thaiwhic.go.th/article4_4.aspx.
- ศูนย์สารสนเทศจังหวัดที่ตั้งสาขาวิทยบริการ มหาวิทยาลัยรามคำแหง. (๒๕๕๖). จังหวัดสุโขทัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.info.ru.ac.th/province/Sukhotai/art2.htm>
- สินชัย กระบวนแสง. (๒๕๒๐). ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พิษณุโลก : ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สันติ เล็กสุขุม, ศ.ดร. (๒๕๔๙). ศิลปะภาคเหนือ : ทริภุญชัย-ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____. (๒๕๔๙). ศิลปะสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ฟิลิปส์เซ็นเตอร์.
- สุจิตต์ สงษ์เทศ. (๒๕๓๙). แคว้นสุโขทัย : รัฐในอุดมคติ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สุรัช จงจิตงาม. (๒๕๕๕). ล้านนา อาร์ตแอนด์คัลเจอร์. กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.มจ. (๒๕๕๐). ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. (๒๕๔๕). นำชม ห้องจัดแสดงประวัติศาสตร์ชาติไทย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร. (๒๕๔๖). นำชมอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ครีส์สนาลัย กำแพงเพชร. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุโขทัย : โรงพิมพ์วิทยา คอมพิวเตอร์-ออฟเซต.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย. (๒๕๕๕). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://www.bloggang.com/viewdiary.php?id=me-o&month=02-2012&date=28&group=7&gblog=21>.
- อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร. (๒๕๕๖). [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๖, จาก <http://th.wikipedia.org/wiki/อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร>.
- อภิวรรณ อดุลยพิเชษฐ. (๒๕๔๖). นำเที่ยว ๓ เมืองมรดกโลก. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.